

TÜRKÇENİN TARİHÎ GELİŞİMİNİ YÜZYILLAR İÇERİSİNDE TAKİP (Sirâcü'l-Kulûb Adlı Eserin Varyantlarına Dayanarak)

Prof. Dr. Ayşegül SERTKAYA
İstanbul Üniversitesi
[Türkiye]

Üniversitedeki derslerimizde Türk dilinin tarihî ses ve gramer gelişimini anlatırken verdiğimiz örneklerden birisi “güzel, iyi” anlamındaki edgü kelimesidir. Edgü kelimesi, bu şekli ile Göktürk ve Uygur Türkçeleri devresinde, 7.-10. yüzyıllar arasında kullanılmıştır. Daha sonra Karahanlı-Horezm Türkçesi devrelerinde d > y ve d > z ses gelişmeleri ile ezgü ve eygü şekilleri görülmektedir. Eygü şekli 10.-13. yüzyıllar arasında kullanılmış, kelime Eski Türkiye Türkçesine geçerken -g- sesi düşmüş ve eygü > eyü gelişmesi ile eyü hâlini almıştır. 13-16. yüzyıllar arasındaki Anadolu Türkçesinde kullanılan eyü kelimesi 17.-19. yüzyıllar arasında eyi şeklinde kullanılmış ve 20.-21. yüzyıllarda da iyi şeklinde kullanılır olmuştur. Bu gelişmeyi dil derslerimizde edgü > eygü > eyü > eyi > iyi şeklinde anlatıyoruz.

Türkçenin tarihî ses ve gramer gelişimi en iyi *Sirâcü'l-Kulûb* adlı eserin varyantlarından takip edilebilmektedir. Bunun için sizlere önce *Sirâcü'l-Kulûb* ve konusu hakkında bilgi vermem gerekiyor. Kitabımın Giriş bölümünden ilgili bölümü naklediyorum.

Hazret-i Muhammed'in Medine'de peygamberliğini ilânı ve halkı İslâm'a davet etmesi üzerine Musevî ve Hristiyan halktan İslâm'ı kabul edenlerin artması Mekke ile Yemen Yahudilerini rahatsız etti. Bir araya gelerek en büyük âlimleri Abdullâh bin Selâm'a durumu arz ettiler:

“Medine'de Muhammed Mustafa son resûl olduğunu söyleyerek halkı yeni bir dine, İslâm'a, davet ediyor. Eski dinlerin hükümleri batıl diyor. Kur'ân'ın inmesi ile Musevilik, İsevîlik mensuh diyor. Kendisi okuması yazması olmayan bir kişidir. Tevrat ile İncil'i okumamıştır. Ona Mûsâ ile İsâ'nın kitaplarındaki müşkül suâlleri soralım. Gerçek peygamber ise bu suâllere cevap verebilir, cevap veremez ise peygamberlik davasından vaz geçsin” diyerek 70 veya 40 sual hazırladılar ve Muhammed aleyhi's-selâm'ın huzuruna gelerek “Bizim sana suâllerimiz vardır. Bunlara cevap verebilir isen sana inanır müslümanlığı kabul ederiz. Eğer cevap veremez isen halkı İslâm dinine davetten vazgeçeceksin!” dediler.

Hazret-i Muhammed bu şartı kabul etti. Taraflar şahitler tuttuktan sonra Yahudi âlimleri suâlleri sordular. Hazret-i Muhammed yüce Tanrının lutfu ile Cebraîl tarafından bilgilendirilerek sorulan suâlleri doğru bir şekilde cevapladı.

Sirâcü'l-Kulûb Yahudiler tarafından Hazret-i Muhammed'e sorulan 40 soru ve bu sorulara verilen cevapları ihtiva eden bir metindir.

Bu konuyu **sual-cevab** şeklinde anlatan ilk eser Arapça yazılan *Sirâcü'l-Kulûb*'dur. Eser Arapçadan önce Farsçaya çevirilmiştir. Sirâcü'l-Kulûb'un Türkçe çevirileri Doğu Türkçesi yazmaları ve basmaları ile Anadolu Türkçesi yazmaları ve basmaları olmak üzere iki bölümde incelenmelidir:

DOĞU TÜRKÇESİ YAZMALARI

Doğu Türkçesi ile olan *Sirâcü'l-Kulûb* yazmaları şunlardır:

I. Moskova nüshası: Horezm Türkçesinde Arap harfleriyle yazılan *Sirâcü'l-Kulûb*. (Moskova Devlet Arşivi, Eski Eserler, Fonds No 181, 1468'de kayıtlı yazma).¹

II. Ufa nüshası: Horezm Türkçesinde Arap harfleriyle yazılan *Sirâcü'l-Kulûb*. (Başkurdistan Ufa Camii yazması)²

III. İstanbul nüshası: Çağatay Türkçesinde Arap harfleriyle yazılan *Sirâcü'l-Kulûb*. (Topkapı Sarayı Müzesi, Koğuşlar, 1057'de kayıtlı yazma).³

IV. Londra nüshası: Çağatay Türkçesinde Uygur harfleriyle yazılan *Sirâcü'l-Kulûb*. (British Museum, Orient 8193, 2a-129b'de bulunan yazma).⁴

V. Konya nüshası: Çağatay Türkçesi'nde Arap harfleriyle yazılan *Sirâcü'l-Kulûb*. Konya'da Yusuf Ağa kütüphanesinde 1459 numarada kayıtlı iken kaybolan yazma.⁵

VI. Sirâcü'l-Kulûb'un Kazan baskıları.⁶

A. M. Şçerbak, *Sirâcü'l-Kulûb* adlı bir eserin Kazan'da 1875 tarihinde Arap harfleriyle basılmış bir nüshasını eserinde zikreder. Yine Prof. Şçerbak, Kazan'da basılan *Sirâcü'l-kulûb* adlı eserle British Museum'daki Uygur harfli nüshayı karşılaştırarak, Kazan baskısının 21. sahifesinden itibaren Uygur harfli yazmada aynı soruların geldiğini fakat Kazan baskısındaki cevapların Uygur harfli nüshadaki cevaplardan genellikle ayrıldığını tespit etmiştir. Soruların sırasında görülen bazı farkları Uygur harfli yazmanın varaklarının yanlış ciltlenmesi görüşü ile izah eder.

ANADOLU TÜRKÇESİ YAZMALARI

Anadolu sahasındaki suâl-cevâb tarzında yazılan eserler ikiye ayrılmaktadır.

1. Suâl-cevâb tarzında tertip edilip adı *Sirâcü'l-Kulûb* olan eserler.

¹ İlk 19 sual-cevab bölümünü ihtiva eden Sirâcü'l-Kulûb metni Ayşegül Sertkaya tarafından yayımlanmıştır. *Horezm Türkçesi İle Yazılan Sirâcü'l-Kulûb. Giriş - Transkripsiyonlu Metin - Çeviri - Tıpkıbasım*, İstanbul, 2010.

² Baştan, ortaldan ve sondan eksik olan metin Ergaş İsmailoviç Fazilov tarafından yayımlanmıştır. "Eine neue quelle zur Choresmtürkischen Sprache", *Journal of Turkish Studies*, 13, 1989, s. 47-80; *Turcologica, I*, Taşkent, 2008, s. 282-325.

³ Metin üzerinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Türk Dili Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi Ümrân Yaman-Yaman-Erdoğan doktora çalışması yapmıştır.

⁴ Osman Fikri Sertkaya ise eseri doktora tezi olarak işlemiştir. *İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerinden Sirâcü'l-Kulûb -transkripsiyon ve indeks-*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Filolojisi Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1975, s. 25+LVIII+393 s. (Danışman: Muharrem Ergin).

⁵ Zeki Velidi Togan, "Yeseviliğe Dair Bazı Yeni Malumat", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 522-529.

⁶ *Sirâcü'l-Kulûb*, Kazan 1875; *Kırk Su'âl*, Kazan 1887, 96 s.

2. Suâl-cevâb tarzında tertip edilip adı kitâb-ı kırk sual, hazâ Kitab-ı Erbaîn vs şeklinde isim verilen eserler.

I. Ahmed-i Dâ'î'nin Siracü'l-Kulûb adlı eseri.

1. Raif Yelkenci nüshası. Raif Yelkenci'nin kitapları satıldığı için bu yazma nüshanın hâlen nerede olduğu bilinmemektedir.⁷

2. Ahmed-i Dâ'î'nin eseri Siracü'l-Kulûb. (Kemal Yavuz nüshası.) *Sirâcü'l-Kulûb* 560 varaklık yazmanın 220-330. sayfelerindeki metin Raif Yelkenci nüshası ile bire bir örtüşmektedir.⁸

3. Ahmed-i Dâ'î'nin eseri Siracü'l-Kulûb. (İzzet Koyunoğlu nüshası) Koyunoğlu Müzesi, no12861'de kayıtlı yazmadır.⁹

4. Türk Dil Kurumu, 268 numarada kayıtlı yazma.¹⁰

5. Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Köşkü, No 622'de kayıtlı *Sirâcü'l-Kulûb ve Nûrû'l-Kulûb* adını taşıyan yazma.¹¹

II. Kıvâmî'nin Sirâcü'l-Kulûb'u.

Bosna da bulunan bu yazma savaşta kütüphanenin yanması dolayısıyla kaybolmuştur.¹²

III. Mevlânâ Furâtî'nin Kitâb-ı Kırk Suâl'i.

İkinci tip eserlerin en meşhuru Mevlânâ Furâtî veya (Fîrâkî ?)'nin eseridir. Medresede ders kitabı olarak okutulduğu için kütüphanelerde yazması çoktur.

Osman Fikri Sertkaya'nın kütüphanesinde de Furâtî'nin eserinin iki yazma nüshası bulunmaktadır. *Hazâ kitâb-ı kırk su'âl* başlığını taşıyan ilk yazma, Nesih hatla yazılan ve her sahifesinde 15 satır olan 84 varaktan ibarettir. Bu yazma üzerinde mezuniyet (lisans) çalışması yapılmıştır.

Metnin 1.-44. sahifesinin transkripsiyonu ile A-K harflerinin sözlüğü Hanife Gülmez, metnin 45.-88. sayfelerinin transkripsiyonu ile L-Z harflerinin sözlüğü ise Reyhan Turgut tarafından mezuniyet (lisans) çalışması olarak işlenmiştir.¹³

⁷ İsmail Hikmet Ertaylan, Türk Edebiyatı Örnekleri VII, *Ahmed-i Dâ'î, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952, s. 177-180, Tıpkıbasım bölümü, s. 371-383.

⁸ Bu nüsha üzerinde Kasım Yazıcı, Yüksek Lisans çalışması yapmıştır. Kasım Yazıcı, *Sirâcü'l-Kulûb ve dil özellikleri. Metin-Gramer-Lugat*, Konya Selçuk Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Konya 2002, XIII+205 s. + tıpkıbasım.

⁹ Nüsha üzerinde Yakup Karasoy Yüksek Lisans çalışması yapmıştır. *Ahmed-i Dai. Sirâcü'l-Kulûb*. Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1985, II+88 s. (Danışman: Ahmet Bican Ercilasun).

¹⁰ *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, Ankara, 1999, s. 112.

¹¹ bk. cilt I, s. 129.

¹² Eleazar Birnbaum, "Burnt Books: A Catalogue of some Turkish Manuscripts destroyed in the 1992 War in Bosnia", *Şinasi Tekin Anısına Uygurlardan Osmanlıya*, İstanbul, 2005, s. 227-228.

¹³ Hanife Gülmez, *(Mevlânâ Furâtî) Kitâbü Kırk Su'al-Transkripsiyon ve Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Kürsüsü Lisans Tezi, İstanbul, Haziran 1981, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, no: 2230, XII+ 144 s. (Danışman: Muharrem Ergin)

Reyhan Turgut, *(Mevlânâ Furâtî) Kitâbü Kırk Su'al-Transkripsiyon ve Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Kürsüsü

ÖRNEKLER

I. Moskova nüshası.

Horezm Türkçesinde yazılan *Sirâcü'l-Kulûb*'dan:

¹su'âl: cuhüd aydı: “haber birgil ey muhammed! şür ne turur?” [73]
¹isrâfil şürni neteg ürgey? şıfâtı neteg turur?” {ol} ²cevâb: peygâmbir aydı,
 ‘aleyhi’s-selâm. “ey cuhüd! bilgil ve âgâh ³bolğıl!” teñri ‘azze vü celle isrâfil-
 ni ‘arş altında yaratıp turur. <isrâfil> ⁴şürni ağzı-ğa alıp turur. eki közini ‘arş-
 ğa tikip ⁵turur. kaçan kim fermân kelgey tep inîzâr turur.

haber ⁶-de andağ kelür. ol şürniñ uzun-luķı dört ⁷yüz yıl(l)ıķ turur. yoğan-
 lıķı otuz miñ yıl(l)ıķ, yinçke-lik ⁸on miñ yıl(l)ıķ turur.

yana isrâfil <-niñ > şürni ürmeki üç ⁹qata turur. evvel ür<me>ki-ge
 nefhatü'l-fesâh teyürler. ¹⁰ekinç ürmeki-ge nefhatü şür teyürler. üçünç ür ¹¹-
 meki-ge nefhatü'l-ca'tü'l-va'iz teyürler.

II. Ufa nüshası. Horezm Türkçesinde Arap harfleriyle yazılan *Sirâcü'l-Kulûb*'dan:

[029] ⁵suvâl kıldılar: “şür netek ⁶bolur. şıfâtı netek turur?” peygâmbir
 ‘a[leyhi’s-selâm] cevâb aydı: ... “tegme biri ⁷-niñ uzunluķı miñ yıl-lıķ yol
 turur. teñri ta‘âlâ kaçan isrâfil-ni yarattı. ⁸ol kündin berü ‘arş-ğa tayanıp şür-nı
 eligi birle tutup ağzı-ğa koyup ⁹kaçan fermân bolğay tep bakıp turur. kaçan
 kıyâmet küni bolsa, *amennâ bihi ve* ¹⁰*şaddaknâ*, haķ ta‘âlâ fermânı birle isrâfil
 şürni üç katla ürgüsü turur. evvel ürme ¹¹-kige nez’ ürmeki tep ayturlar. ekinçi
 ürmekke za‘îf ürmeki tep ayturlar. ¹²üçünç ürmekke neshu’l-kıyâ<m> terler
 ya‘ni halâyık-lar ... ”. kaçan kim ‘âlem halkı ¹³fesâd birle meşğul bolurlar.
 isrâfil-ka fermân bolğay zâtü’l-‘izzet-din şür-ka ¹⁴ürgil! teyü. isrâfil taķı şürni
 ürgey. yeti kat kök yeti kat yer halâyık-ları bñhüş ¹⁵bolğay-lar. andağ saķın-
 ğaylar kim yalguz benim kulağım-ğa ürür bolğay.

III. İstanbul nüshası.

Çağatay Türkçesinde Arap harfli *Sirâcü'l-Kulûb*'dan:

[52] ¹¹suvâl kıldı-lar şür nê turur? ¹²anıñ şıfâtı neteg turur? <teñri> isrâfil-
 ni yarat[tı], ‘arş altında turur. ¹³şürni ağzına urup iki közin ‘arş tapa tikip turur.
¹⁴kaçan fermân bolğay tip.

haber içinde andağ rivâyet kılurlar kim ¹⁵şürniñ uluğ-luķı ve uzunluķı otuz
 miñ yıllıķ yol ¹turur. tegirmek miñ yıllıķ.

üç kez ürgüsü turur. ²evvel ürgüsüge nefhü’l-fezâ‘ ayturlar. ikinç ürgüsüge
 nefh ³ü’l-sagik ayturlar. üçünç ürgüsü nefhü’l-kıyâm ayturlar.

IV. Londra nüshası:

Çağatay Türkçesinde Uygur harfleriyle yazılan *Sirâcü'l-Kulûb* 'dan: (29/8-34/1)

[29] ⁸suvâl: “haber kılğıl kim sür ⁹ne neme turur? taķı isrâfil kim ¹⁰turur?” cevâb: isrâfil bir ferîşte ¹¹turur, ‘arşnıñ altınta. taķı sŭrnı ¹²ağzığa koyup turur. taķı baķıp ¹³turur kim kaçan fermân kelgey kim “çalğıl!” ¹⁴tıp.

taķı ol sŭrnıñ uzunluķı ¹⁵yıtmıř mıñ yıllık yol turur. taķı ini ¹⁶üç mıñ yıllık yol turur. taķı ol sŭrnı [30] ¹üç kaķla çalgay. bir çalganta ħalâyık kŭrkunçtın ²bihüş bolğay. ikinci çalganta ħalâyık cânsız bolğay. üçünçi çalganta ³ħalâyık yana tirilgey.

V. Konya nüshası.

Kayıptır.

VI. Kazan baskılarından (1385, s. 34).

su’âl kırlurlar: “haber birgil bizge kim şŭr ũrmek netek turur tıp. cevâb: peygamber ‘aleyhi’s-selâm aydı kim şŭr yiti butaķ turur. tıgme bir butaķ-nıñ uzunluķı mıñ yıllık yer turur. teŗri ta’âlâ kaçan isrâfil ‘aleyhi’s-selâm-nı yarattı irse, ol kŭndin berŭ ‘arş-ke tayanıp turur. taķı şŭr-nı eligi birle tutup ağzına koyup turur. kaçan kim fermân bolğay tıp baķıp turur. kaçan kim kıyâmet kŭni bolsa, *amennâ bihi ve şaddaķnâ* bolğanda ħaķ ta’âlâ-nıñ fermânı birle, evvel ũrmekiñe fez’ ũrmeki tiyŭ ayturlar. ikinci ũrmekiñe şa’yķ ũrmeki tiyŭ ayturlar. ¹²üçünçi ũrmekiñe nefĥŭ’l-kıyâmet dirler.

VII. Raif Yelkenci nüshası.

Yeri bilinmemektedir.

VIII. Kemal Yavuz nüshası.

Ahmed-i Dâ’î’nin eseri Siracü’l-Kulûb’dan (249/12-252/8).

[249] ...¹²su’âl: “haber ver bize ki şŭr nedŭr? daķı ¹³anun şıfatı necedŭr?” cevâb: taŗrı ta’âlâ isrâfilı yaratdı. ‘arş ¹⁴altında durmışdur. şŭrı ağzına kŭmıřdur. arķasın iki kaķ eylemiřdŭr. ¹⁵iki gözın ‘arş bucağında kŭmıřdur. taŗrı fermânına muntazır kalmışdur. “¹⁶tâ ne vaķt buyura ki şŭrı ũrem” der. büyüklŭķi ve uzunluķı ol şŭrın ¹⁷otuz bıñ yıllık yoldur. üç kez ũrŭr. evvel ũrmegine nefĥatŭ’l-fezâ’ [250] ¹derler. ...

III. İzzet Koyunoğlu nüshası.

Ahmed-i Dâ’î’nin eseri Siracü’l-Kulûb’dan (18b/1-20a/10).

[18b] ... ¹mes’ele: “haber ver baŗa yâ muĥammed kim şŭr neden<dŭr>? ve ²şŭrun şıfatı necedŭr? ve kaç gez ũriliserdŭr? ve şŭr<ı ũr>en kaŗı ferîstedŭr?” cevâb şöyledŭr ³kim peygamber ‘aleyhi’s-selâm eydŭr: ħaķ ta’âlâ isrâfil<i> ‘arş altında ⁴koyup durur ve şŭrı ağzına dutup gözlerın ‘arşa dikŭp durur. ve muntazırdur ⁵kim “ne vaķt buyruķ gele şŭrı ũrem” deyŭ.

ammâ ‘ulemâlar şöyle rivâyet ⁶{rivâyet} kılmışlardur kim: şŭrun uzunluķı otuz bıñ yıllık yoldur. ve deķir ⁷miligi bıñ yıllık yoldur. ve şŭr üç kez ũrŭliserdŭr. ...

IV. Mevlânâ Furâtî’nin Kitâb-ı Kırk Suâl’indenki (20b/15-22b/15)

¹⁵on dŭrdinci su’âl: “isrâfilin şŭrından ħaber ver yâ muĥammed! şŭr nedendir ve ne mařlaĥat [21a] ¹içŭndŭr?” dediler. server-i enbiyâ şalla’l-lâhu

ta‘alâ ‘aleyhi ve sellem cevâb verüb şöyle ²buyurdi ki: “hâk ta‘âlâ kıyâmet günü için bir nifir yaratmışdır. adı şûrdur ve dahı ³hâk ta‘âlâ bir melek yaratmışdır adı isrâfildir. şûra müvekkeldir. kıyâmet gününde ⁴isrâfil şûrı çalsa gerekdir”. ol şûruñ uzunluğı biñ yıllık yoldur.

Ben yukarıda verdiğim metinlerden iki karşılaştırma örneğini burada veriyorum.

Moskova nüshası:	Sûr ne turur?
Ufa nüshası:	Sûr netek bolur?
İstanbul nüshası:	Sûr ne turur?
Londra nüshası:	Sûr ne neme turur?
Konya nüshası:	Nüşa kayıptır.
Kazan baskısı:	Sûr ürmek netek turur?

K. Yavuz nüshası:	Sûr ne dūr?
İ. Koyunoğlu nüshası:	Sûr neden<dūr>?
M. Furâtî yazması:	Sûr neden dūr?

Moskova nüshası:	Sûrnı agzığa al-
Ufa nüshası:	Sûrnı eligi birle tut- agzığa ko-
İstanbul nüshası:	Sûrnı agzığa ur-
Londra nüshası:	Sûrnı agzığa koy-
Konya nüshası:	Kayıptır.
Kazan baskısı:	Sûrnı eligi birle tut- agzığa ko-

K. Yavuz nüshası:	Sûrı ağzına ko-
İ. Koyunoğlu nüshası:	Sûrı ağzına dut-
M. Furâtî yazması:	Metinde yoktur.

Genç bir meslektaşımın tercihen bir doktora çalışmasında *Sirâcü'l-Kulûb* metinlerinin gramer ve kelime kadrosu açılarından sistematik bir karşılaştırmasını yapması, Türkçenin yüzyıllar içerisindeki gramer gelişmesi ile kelime kadrosunun değişmesi açısından bize çok yeni bilgileri vereceğine inanıyorum.

ÖZET: Türk Dili tarihini yazmak için temel eserlerden birisi Sirâcü'l-kulûb adlı dil metnidir. Bu metnin Horezm Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Başkurt Türkçesi ve Tatar Türkçesi ile olan nüshalarından Türkçenin gramer şekillerinin değişimi ve gelişimi çok açık bir şekilde görülmektedir.

Yazıda Sirâcü'l-kulûb'un çeşitli sahalarda yazılmış nüshalarından paralel cümleler ve kelimeler karşılaştırılarak Türkçenin tarihi gelişmesi örneklendirilmektedir.